

УДК 93.01 (477+ 470+ 571)

Д.С. ПОЛУПАНОВ, здобувач кафедри історії України ХНПУ
ім. Г.С. Сковороди, Харків.

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА У ВИВЧЕННІ ДІЯЛЬНОСТІ П. ВРАНГЕЛЯ (КІНЕЦЬ: XX – ПОЧАТОК XXI ст.)

Стаття присвячена проблемі історіографії та джерелознавства у дослідженні діяльності П.Врангеля. Акцент робиться на аналізі російської та української історіографії у період з 1991 по 2011 рр..

Статья посвящена проблеме историографии и источниковедения в исследовании деятельности П.Врангеля. Акцент делается на анализе российской и украинской историографии в период с 1991 по 2011 гг..

The article is devoted to the historiography and source study P.Vrangelya. Emphasis is placed on the analysis of Russian and Ukrainian historiography in the period from 1991 to 2011.

Після розпаду СРСР виникла необхідність перегляду результатів історичних досліджень з вітчизняної історії. У статті ставиться мета проаналізувати проблеми історіографії та частково здійснити характеристику історичних джерел відносно діяльності одного з білих лідерів барона П.Врангеля у 1919-1920 рр..

Пострадянський період у історіографії можна підрозділити на два етапи: перший - 1991-2000 рр., пов'язаний з процесом деідеологізації як у російській так і в українській історичній науці, другий - 2000-2012 рр. позначається появою нових матеріалів та досліджень в історичній науці. Особливо цей період відзначається перевиданням мемуарної літератури, яка в радянські часи була заборонена.

Починаючи з 1991 р., тобто після розпаду СРСР, робляться перші спроби дослідити події громадянської війни 1918-1920 рр. без ідеологічних шаблонів. З'являється ряд робіт, автори яких роблять спроби дослідити діяльність П.Врангеля та його роль у подіях громадянської війни 1918-1920 рр..

Визначним кроком у дослідженні можна вважати видання: «Архив русской революции» та «Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев» [12], що містить спогади: О. Валентинова «Крымская эпопея», В.Оболенського «Крым при Врангеле», Г.Раковського «Конец белых».

Вище названі роботи розповідають про життя Криму у 1920 р, акцентуючи увагу на політичному та економічному житті, висвітлюючи як успіхи так і провали П.Врангеля та назначеного ним на посаду міністра - О.Кривошеїна¹. Можна сказати, що фігура міністра

О.Кривошеїна відіграла важливу роль в управлінні Кримом, бо ним була зроблена спроба провести аграрну реформу, що закріпляла за селянином землю, надавала йому виборчі права та адміністративну, суть якої полягала у

¹ Кривошеїн Олександр Васильович з червня 1920 голова уряду Півдня Росії та помічник П.Врангеля у громадських питаннях.

скороченні державного апарату. Натомість джерела свідчать про зростання державного адміністративного апарату Криму на той час. Треба зазначити, що в Криму на той період видавалась велика кількість преси, яка мала як державні так і приватні джерела фінансування та проходила цензуру. Також автори зазначають велику інфляцію в Криму, що свідчить про економічну кризу.

Крім того, Г.Раковський свідчить про те, що проблеми, які виникли під час керівництва А.Денікіна, П.Врангелю вирішити не вдалось, бо він також мусив шукати компромісу з різними політичними силами. Автор стверджує про вплив на П.Врангеля праворадикальних політичних сил на чолі з єпископом Веніаміном², який приклав в свою чергу значних зусиль, щоб той прийшов до влади. Земельна реформа, яку було запропоновано міністром О.Кривошеїним, насправді викликала велику насторогу серед селянства, оскільки режими А.Денікіна та П.Врангеля для нього були тотожні, а система викупу землі селянином розглядалась як засіб закріпачення. Корупція, неорганізованість тилових служб, кар'єризм чиновників, розростання бюрократичного апарату ще раз підтверджують неефективність врангелевського правління в Криму.

У альманасі «Российский архив» де публікуються джерела з державних архівів або особистих колекцій, які пов'язані з діяльністю білого руху, видана книга «Трагедия Белой армии» [6]. В ній можна виокремити роботу А. фон Лампе «Причины и неудачи выступления белых». Автор стає на бік А.Денікіна, використовуючи за основу його мемуари «Очерки русской смуты» [5]. В роботі аналізуються причини, що призвели до поразки білого руху: повстання селян, недостатня допомога союзників та розпад тилів. Щодо діяльності Врангеля, А. фон Лампе характеризує його правління як таке, що не входить в загальний шаблон, а евакуацію Криму проведена ним як зразкову [6,с.29].

Слід сказати, що П.Врангель, розуміючи можливість поразки в будь який момент, займався підготовкою евакуації заздалегідь, тому не в одному з джерел не згадується про її стихійність. Навпаки, на початковому періоді евакуації серед населення не було навіть паніки.

Таким чином ми бачимо, що у період з 1991 по 2000рр. у дослідників зростає інтерес до діяльності білого руху та особистості П.Врангеля зокрема. Разом з тим усі вищеназвані джерела характеризують П.Врангеля як особистість, що здатна впливати на маси. Можна припустити, що деякий час кримська влада трималась за рахунок продуманої пропагандистської системи П.Врангеля. Невеликий об'єм літератури, що був опублікований, дозволяє зробити аналіз діяльності П.Врангеля. Особливо добре викладено матеріал щодо аграрної реформи П.Врангеля.

2. Митрополіт Веніамін (в миру Іван Афанасійович Федченков) один з політичних прибічників П.Врангеля з 11 травня 1920 р призначений П.Врангелем Єпископом армії та флоту.

У 2000 році перед російським суспільством постала проблема створення національної ідеології, яка б дозволила консолідуватись навколо ідеї відродження Росії, тому до вивчення громадянської війни та діяльності А.Денікіна, О.Колчака, П.Врангеля та інших політичних діячів почали ставитися з більшою увагою. У цей період були перевидані: А.Денікін «Очерки русской смуты» [5], мемуари П.Врангеля «Записки» [3]. В рамках серії «Военно – историческая библиотека» була видана книга «Гражданская война в России: Оборона Крыма» [4], в яку ввійшли мемуари Я.Слащова-Кримського «Крым, 1920» та мемуари П. Врангеля «Оборона Крыма». В серії «Россия забытая и неизвестная» виходить збірка мемуарів «Бароны Врангели. Воспоминания» [1], в 2004 році – роботи: В.Черкасова - Георгієвського [13], В.Краснова [8]. В серії «Россия и война» видається книга «Военная история гражданской войны в России 1918-1920 годов» [2], де опублікована робота Н.Какуріна «Стратегический очерк гражданской войны». Перевидаються роботи В.Шамбарова [14], С.Мамонтова [11].

Вищезгадана література характеризує П.Врангеля як такого, що міг врятувати російський народ від більшовицької напасти. П.Врангель розглядається як реформатор, який відмежовуючись від А.Денікіна, намагався вести Росію новим шляхом.

В роботах В.Черкасова-Георгієвського [13] та В.Краснова [8] у публіцистичному вигляді надається характеристика П.Врангеля як талановитого політика. Авторами зроблено акцент на аграрній реформі, здійснення якої було необхідне для забезпечення життєдіяльності Криму, хоч не вказано про долю цих реформ. Складається враження, що автори однобоко висвітлюють діяльність П. Врангеля, але це не знижує цінності документів для дослідників.

Спогади С.Мамонтова [11] відображають настрої військовослужбовців щодо П.Врангеля, який на їх думку, зміг консолідувати залишки білого руху супротив більшовизму та налагодити життя Криму. Разом з тим автор не підкріплює свої спогади документами, та не зупиняється на характеристиці реформ, проведених П.Врангелем, що значно знижує цінність його роботи.

Н.Какурін у своїй роботі [2] стверджує, що П. Врангелю не вдалось подолати проблеми, які були властиві адміністрації А.Денікіна та наголошує на подальшому їх загостренні. Автор вважає зовнішню політику П.Врангеля авантюристичною, її гаслом було: «Хоть с чертом но против большевиков» [2, с.135]. В області внутрішньої політики П.Врангель намагався робити «ліву політику правими руками» [2, с.153]. В сфері земельної політики він допускає перехід землі у власність селян, але тільки після викупу, що розтягувався на 25 років [2, с.135]. Тому, на думку Н. Какуріна, це призвело до падіння авторитету П. Врангеля серед населення та примусило його спиратися лише на військову підтримку вихідців з колишньої Добровольчої армії. Н.Какурін аналізує хід військових дій між Руською армією та Червоною Армією. Основною метою П.Врангеля було захоплення багатої на хліб та людські ресурси Таврії, що дозволило б поліпшити матеріальне становище Криму, поповнити армію та об'єднатись з українськими

повстанцями. Не зумівши викликати повстання в Донській області та укласти союз з селянською армією Н.Махна, П.Врангель виявився перед проблемою поповнення військ, але не дивлячись на це зміг досягти успіху у Таврії, тому що основні військові сили Червоної Армії були задіяні проти Польщі [2, с.145]. У 1920 році відбулась одна з найбільших битв громадянської війни - Каховська. Червона Армія ставила за мету повне знищення П.Врангеля та завершення громадянської війни. Врангелевці, у відповідь, намагалися захопити місто Каховка та забезпечити безперервний вивіз продовольства з Таврії, встановити контроль над гирлом Дніпра.

За твердженням Н. Какуріна боротьба в північній Таврії та в Криму при чисельній перевазі Червоної армії була не вигідна П.Врангелю та призвела до поразки. Війська П.Врангеля могли б триматися більший термін, якщо б була врахована своєрідність місцевості(осушення Сиваша під впливом вітрів) [2, с.144- 145].

Також треба звернути увагу на мемуари Я.Слащова-Кримського [4], де описані основні бойові операції по захисту Криму. Він вважав що відставка А.Денікіна є наслідком внутрішньополітичних інтриг з боку прибічників П.Врангеля, який бажав стати одноосібним правителем Криму. Автор висловлює думку про те, що період головування П.Врангеля в Криму, з 22 березня по 11 листопада 1920 р., був періодом остаточного вмирання Білої армії. Поряд із тим в спогадах міститься інформація про рух капітана М.Орлова³, що спочатку виступав на підтримку Врангеля. Учасники цього руху називали себе представниками бойового офіцерства, яке виступало проти штабних командирів. Також Я.Слащов свідчить,що рух капітана М.Орлова та діяльність повстанських загонів зелених не мали політичної ідеї, а були спрямовані на розбій. Варто сказати, що Я.Слащов відводить собі значиме місце в житті Криму. Ним була організована система оборони Криму, що дозволила триматись проти, переважаючих по чисельності, військ Червоної Армії. Поряд із тим простежується негативне відношення Я.Слащова до П.Врангеля. З огляду на те можна припустити необ'єктивне висвітлення політики П. Врангеля в Криму.

Цінним джерелом можна вважати мемуари П.Врангеля [3]. В них розглядається конфлікт П.Врангеля та А. Денікіна, який розпочався після прийняття Московської директиви 1919 р. та продовжувався до 1920 р. Суть конфлікту полягала у визначенні основного напрямку удару Добровольчої армії.

П.Врангель покладає вину за розвал Добровольчої армії на А.Денікіна, який не зумів подолати свавілля військових командирів та чиновників, що було однією з причин розпаду тилу. До того ж автором не відображена роль Н.Махна в розвалі тилу Добровольчої армії. П.Врангелем було проголошено курс на реформування адміністративної системи Криму, з метою припинення розвалу тилу та покращення добробуту мешканців. З особливою увагою він

³ Орлов Микола Іванович організатор військових мятежів у Криму які були спрямовані проти діючої на той час Кримської влади.

поставився до селянства. Проаналізувавши причини поразки А.Денікіна, П.Врангель вочевидь зрозумів необхідність вирішення земельного питання на користь селянства. Тому ним була запроваджена аграрна реформа, метою якої було закріплення само захопленої землі за селянством, та залучення останнього до суспільно – політичного життя країни. Розширювались права робітників, яким було дозволено створювати профспілки. Ріст національно – визвольного руху змусив П.Врангеля йти на поступки національним утворенням та відмовитись від ідеї відродження єдиної Росії. Розуміючи, що перемога збройним шляхом неможлива, він намагається конкурувати з більшовиками за рахунок економічного піднесення Криму. Також П.Врангель намагався проголосити свою диктатуру в Криму. Як свідчать матеріали, наведені в мемуарах, автор звеличує свою роль в житті Криму, та дещо принижує роль Я. Слашова.

У роботі В.Шамбарова [14] аналізуються суперечності між А.Денікіним та П.Врангелем щодо вибору напряму основного удару військ ЗСПР (Збройні Сили Півдня Росії). Автор також визначає, що адміністрація А.Денікіна була дуже слабкою та некомпетентною. На початок 1920 р. конфлікт між А. Денікіним та П.Врангелем посилюється, він носив характер боротьби між старим та молодим офіцерством. Репутація А.Денікіна остаточно був зіпсована новоросійською евакуацією, під час якої напризволяще було кинуте військових та склади з амуніцією.

Характеризуючи життя Криму, автор відзначає нестабільність в політичній сфері, що пояснюється боротьбою представників різних політичних сил, які прибули з усього півдня Росії. Апогеєм політичної боротьби було повстання капітана М.Орлова.

Прийшовши до влади, П.Врангель відмежовується від всього, що було пов'язано з А.Денікіним. На думку В.Шамбарова до селянина не було донесено зміст реформи, що не дало можливість створити позитивний образ нової влади в очах селянства. Важливу роль автор надає взаємовідносинам з Україною, яка розглядається як союзник у боротьбі з більшовизмом.

Українські дослідники мало займалися вивченням історії Руської армії. Можливо це пов'язано з тим, що П.Врангель асоціюється з Російською історією, хоча ми можемо побачити його вплив на український національно-визвольний рух та спроби вирішити аграрне питання для українського селянства. З 1991–2000 рр. розробка цього питання не ведеться, але в українські бібліотеки надходять книги російських видавництв, які можуть послужити базою для проведення дослідження.

З 2000 р в Україні робляться перші спроби дослідити діяльність П.Врангеля. Дослідженням цієї проблеми займались В.Крупіна [9], О.Любовець [10], О.Корновенко [7].

В.Крупіна стверджує, що П.Врангель здійснив революційний крок для білих – закріпив за селянством само захоплену землю [9, с.13], що сприяло зростанню довіри українського населення до адміністрації П.Врангеля. Завдяки соціально орієнтованим реформам, П.Врангелю вдалось налагодити відносини з селянськими отаманами Лівобережної України, однак подальше

співробітництво не відбулось, бо російське керівництво не бажало йти на поступки. Але складне становище на фронті з часом навіть змусить визнати незалежність УНР 8 листопада 1920 р., хоча це матиме формальний характер[9, с.14].

Характеризуючи П.Врангеля, О.Любовець висловлює думку, що його правління мало багато спільних ознак з режимом А.Денікіна.[10, с.6]. Проте в плані національної політики П.Врангель відмовився від курсу на створення «Единой и неделимой», і одночасно відхилив клопотання про створення у Севастополі українського політичного центру. О.Любовець вважає, що однією з найбільш важливих реформ П.Врангеля є відродження волосних земств, скасованих А.Денікіним, що свідчило про введення виборчого права. Виборче право належало лише селянству і інтелігенція не брала участь у виборах [10, с.12].

С.Корновенко [7] робить спроби проаналізувати хід аграрної реформи, проведення якої було життєво необхідне для залучення селянства на бік білого руху. П.Врангель намагався створити умови для наділення селянства землею та створення соціального добробуту. Автор вважає, що аграрне законодавство було гнучким та відповідало потребам усіх верств селянства. Автор відзначає, що в аграрній політиці П.Врангель узгоджував інтереси держави з інтересами селян. Одним з елементів селянської реформи була інтенсифікація сільського господарства. До її впровадження долучались як цивільні так і військові служби. Стосунки населення та влади носили конструктивний характер.

Проаналізувавши наявний матеріал, ми можемо говорити про суперечливе висвітлення образу П.Врангеля в українській та російській історіографії. Доступні матеріали характеризують П. Врангеля з одного боку як видатного реформатора, з іншого - як прохідну політичну фігуру, яка лише була свідком подальшого вмирання Білого руху. Як українська так і російська історіографії акцентують увагу на аграрній реформі, як однієї з найбільш вдалої і найбільш важливої для забезпечення життєдіяльності Криму. Але українським дослідникам властиво робити більший акцент на вирішенні українського питання у політиці П.Врангеля. Російській історіографії властиво висвітлювати П. Врангеля як діяча, який намагався відродити Росію, шляхом проведення реформ, залучити на свій бік селянство та розгромити більшовиків. В мемуарній літературі не висвітлюється роль повстанського руху Н.Махна в розгромі Добровольчої армії.

Список літератури: 1. *Бароны Врангели*. Воспоминания / Бароны Врангели. - М.: Цетрполиграф - 2006 – 527 с. 2. Военная история гражданской войны в России 1918 – 1920 годов / -М.: Евролиц, 2004 – 320 с. 3. *Врангель П.* Записки / П. Врангель. - Минск.: Харвест, 2002 – 447 с. 4. Гражданская война в России: Оборона Крыма – М.: АСТ; Спб.: Terra Fantastica 2003 – 535 с. 5. *Деникин А.* Очерки русской смуты: в 5 т. / А. Деникин. – Минск.: ХАРВЕСТ, 2002. - Т. 5. – 475 с. 6. *Деникин А.* Трагедия Белой армии / А. Деникин, А.фон Лампе – М.: Студия «ТРИТЕ» 1991 – 31 с. 7. *Корновенко С.* Аграрна політика урядів А.Денікіна та П.Врангеля (1919-1920рр.) автореф. дис. докт. Наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / С. Корновенко 2010 - 40 с. 8. *Краснов В.* Врангель. Трагический триумф барона: документы, мнения, размышления / В.Краснов.-М.:ОЛМА-ПРЕСС- 2006- 653 с. 9. *Крупина В.* Білий рух в Україні автореф. дис. канд. Наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Крупина 2005- 17 с. 10. *Любовець О.* Державні моделі військово- диктаторських режимів А.Денікіна та П.Врангеля в Україні / О. Любовець // Історичний журнал 2007.№6 С. 127 – 140. 11. *Мамонтов С.* Походы и кони / С.Мамонтов. – М.:Вече 2007 – 448 с. 12. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев / - М.: Отечество -1991- 508с. 13. *Черкасов – Георгиевский В. П.* Врангель последний рыцарь российской империи / В. Черкасов – Георгиевский - 2004- 510 с. 16. *Шамбаров В.* Белогвардейщина. /В. Шамбаров. М.: ЭКСМО - Пресс, 2002. — 640 с.

